

Implicacions socials de tres intervencions urbanes al Casc Antic de Barcelona: el mercat de Santa Caterina, el Pou de la Figuera i el Born Centre Cultural¹

Adrián Hernández Cordero

*Universidad Autónoma Metropolitana
adn212@gmail.com*

Antonio López-Gay

*Centre d'Estudis Demogràfics
tlopez@ced.uab.cat*

Anna Ortiz Guitart

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
anna.ortiz@uab.cat*

Resum

En els darrers anys, el sector del Casc Antic de Barcelona (actual barri de Sant Pere, Santa Caterina i la Ribera, al districte de Ciutat Vella) ha viscut un intens procés de transformació social i urbana que s'ha expressat a través de canvis en la composició sociodemogràfica de la població, en l'activitat comercial, en els espais públics del barri i en la relació amb la cultura. A partir d'una metodologia qualitativa, amb entrevistes al veïnat i a diferents agents socials del barri i observacions participants, aquest article relata les implicacions socials en tres intervencions urbanes que s'han desenvolupat en els darrers anys (el mercat de Santa Caterina, el Pou de la Figuera i el Born Centre Cultural) i que han transformat aquesta àrea central de la ciutat incrementant el seu valor econòmic i simbòlic. El treball subratlla el paper del moviment veïnal en aquest procés de transformació social i urbana.

Paraules clau: gentrificació, intervenció urbana, moviment veïnal, Casc Antic, Barcelona.

1. Aquest article és fruit de la recerca duta a terme en el context de la tesi doctoral d'Adrián Hernández Cordero, *En transformació... gentrificació en el Casc Antic de Barcelona*, defensada el 21 de juliol de 2015 al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Resumen: *Implicaciones sociales de tres intervenciones urbanas en el Casc Antic de Barcelona: el mercado de Santa Caterina, el Pou de la Figuera y el Born Centre Cultural*

En los últimos años, el sector del Casc Antic de Barcelona (actual barrio de Sant Pere, Santa Caterina i la Ribera, en el distrito de Ciutat Vella) ha vivido un profundo proceso de transformación social y urbana que se ha expresado a través de cambios en la composición sociodemográfica de la población, en la actividad comercial, en los espacios públicos del barrio y en la relación con la cultura. A partir de una metodología cualitativa, con entrevistas al vecindario y a diferentes agentes sociales del barrio y observaciones participantes, el artículo relata las implicaciones sociales en tres intervenciones urbanas que se han desarrollado en los últimos años (el mercado de Santa Caterina, el Pou de la Figuera y el Born Centro Cultural) y que han transformado esta área central de la ciudad incrementando su valor económico y simbólico. El trabajo subraya el papel del movimiento vecinal en este proceso de transformación urbana y social.

Palabras clave: gentrificación, intervención urbana, movimiento vecinal, Casc Antic, Barcelona.

Abstract: *Twenty-first century urban transformations in Barcelona Old Town: Santa Caterina Market, Pou de la Figuera square, and Born Centre Cultural*

The Casc Antic of Barcelona (the current neighborhood of Sant Pere, Santa Caterina and La Ribera, in the district of Ciutat Vella) has recently experienced an intense process of social and urban transformation. These shifts are observed in the sociodemographic composition of the population, in the evolution of the commercial activities and in the use of public and cultural spaces. Using a qualitative methodology, with interviews to the neighbors and other relevant social agents and participant observations, this paper aims to show the social implications of three urban interventions recently developed (Santa Caterina's market, Pou de la Figuera and Born Cultural Center) that have transformed this central area increasing its economic and symbolic value. The study emphasizes the important role played by the social movements that emerged in the neighborhood as an answer to these interventions.

Keywords: gentrification, urban intervention, Casc Antic, neighborhood movements, Barcelona.

* * *

Introducció

Les ciutats contemporànies han experimentat canvis en la implementació de les polítiques urbanes en el marc d'un "urbanisme neoliberal" (Hackworth, 2007; Smith, 2001; 2005), una "urbanització del neoliberalisme" (Theodore *et al.*, 2009) i un "urbanisme empresarial" (Leitner *et al.*, 2007). Aquesta nova etapa de desenvolupament urbà es caracteritza per gestionar la ciutat com una

entitat econòmica que privilegia l'obtenció de beneficis financers per sobre de les dimensions socials (Peck, 2010). L'urbanisme neoliberal es desenvolupa a través de polítiques públiques basades en un model de governança que afavoreix els grans interessos econòmics i polítics i estableix una cooperació entre organismes públics i privats per a gestionar processos de (re)urbanització (Janoschka, 2011). Les ciutats es configuren com els centres de producció econòmica, sobretot de serveis, i segons els avantatges que puguin oferir, esdevenen nodes en els circuits de mobilitat del capital financer, mercaderies, coneixements i persones.

L'urbanisme neoliberal reinterpreta el vell concepte de centralitat urbana ja que les funcions administratives, econòmiques, socials i d'innovació tecnològica es concentren ara, en certa mesura, en nodes emergents. Malgrat tot, les àrees centrals tradicionals són considerades per les classes dirigents com espais privilegiats dignes de conservar-se. De fet, gran part de la competitivitat de les ciutats es manté gràcies a la preservació dels centres històrics que ofereixen avantatges comparatius com la infraestructura i les comunicacions, fonamentals en el procés de globalització (Porter, 1995). D'aquesta manera, espais que durant dècades es van veure abandonats pels poders públics i els interessos econòmics, esdevenen espais atractius que interessen recuperar. Aquest fet forma part d'un fenomen neoliberal a escala mundial que s'anomena gentrificació. La gentrificació esdevé "una estratègia urbana generalitzada estretament vinculada amb els circuits de circulació del capital global i l'imaginari cultural mundialitzat, fenòmens que tenen lloc en paral·lel a un urbanisme revengista expressiu de les necessitats de la producció capitalista contemporània" (García i Sabaté, 2015, p. 41-42).

Com és ben conegut, el concepte de gentrificació va sorgir a mitjans dels anys seixanta del segle xx quan la sociòloga Ruth Glass va utilitzar per primera vegada aquest terme per a referir-se al procés mitjançant el qual alguns barris obrers de Londres experimentaven un increment del seu valor arrel de la compra i la remodelació de cases victorians per part de sectors de classe mitjana, generant el desplaçament dels veïns de classe treballadora (Glass, 1964). Aquesta reapropiació física i simbòlica per part del capital d'àrees de la ciutat que viuen l'arribada d'uns veïnes/es i el desplaçament d'uns altres, comporta una transformació en la seva estructura comercial, la seva fisonomia i la seva imatge.

En el marc de les transformacions urbanes contemporànies el concepte de gentrificació s'ha adaptat a la nova realitat de les ciutats, derivada del pas del capitalisme fordista a la implementació del neoliberalisme. Això ha provocat que la gentrificació no només s'entengui com un procés local de canvi social sinó com un fenomen on apareixen involucrats agents supranacionals i estatals, així com d'altres dimensions que tenen a veure amb la globalització i les migracions internacionals.

Des d'una visió més cultural, la gentrificació és possible gràcies a l'aparició d'una classe mitjana de joves qualificats amb alts ingressos i amb una ideologia progressista dedicats al sector dels serveis i amb estils de vida cosmopolites, atrets

als centres urbans per factors culturals i geogràfics (Ley, 1986). Per a López-Gay (2008), els adults-joves més qualificats, professionals, amb una dimensió individual i que viuen en lloguer són els que presenten les probabilitats més elevades de canviar de residència als espais metropolitans centrals. L'arribada de nous habitants a aquests sectors implica la progressiva substitució i renovació de la població que hi residia.

El desplaçament es caracteritza per ser un procés dialèctic entre la desvaloració i la revaloració d'un sector de la ciutat que ve precedida per un abandonament o desinversió tant pública com privada (Sequera, 2015). Seguint l'estudi pioner de Marcuse (1985), s'entén el desplaçament com el procés pel qual una persona o un col·lectiu es veu obligat a renunciar a la seva residència per condicions que afecten l'habitatge o el seu entorn immediat i que estan fora del seu control. Sota aquesta perspectiva hi ha dues formes de desplaçament. El directe es produeix quan hi ha la cancel·lació d'un contracte de lloguer per part del llogater, una expropiació o l'enderrocament de finques que obliguen els seus propietaris a desallotjar-les; i l'indirecte es dona quan s'aconsegueix mobilitzar a una certa població a través de l'augment del preu del lloguer de l'habitatge a causa de mecanismes d'especulació immobiliària.

Autors com Janoschka *et al.* (2013) i Slater (2009) aprofundeixen sobre aquest fenomen i no només l'entenen com un desplaçament indirecte sinó també com un desplaçament simbòlic. Els autors reclamen fer investigacions crítiques sobre la gentrificació per a desemmascarar les estratègies que s'utilitzen per a mobilitzar els més desafavorits. Aquestes estratègies estan relacionades amb l'ascens de l'estatus d'un barri i modifiquen l'entorn immediat de les persones, afectant el seu sentit de lloc i de pertinença al barri (Ortiz *et al.*, 2004) i provocant el desarrelament, el desplaçament i, fins i tot, la desarticulació de moviments de resistència contra la gentrificació.

En les darreres dècades els estudis sobre gentrificació s'han diversificat i han sorgit noves perspectives i temàtiques malgrat el consens a l'hora de considerar la gentrificació com un fenomen de canvi socioespacial caracteritzat per l'arribada a un barri de classes mitjanes i/o activitats comercials que donen serveis a aquests sectors, així com la sortida de població de menors ingressos. La perspectiva de gènere (Bondi, 1991), la de la sexualitat (Rothenberg, 1995; René, 2003), la dels imaginaris urbans (Hiernaux, 2012) apareixen en els estudis sobre gentrificació, i mostren, respectivament, la presència de dones amb una alta qualificació i estils de vida independent que desafien al patriarcat; l'arribada de població homosexual de classe mitjana que inicien, en alguns casos, el procés gentrificador i la construcció d'uns imaginaris urbans de les classes mitjanes que mitifiquen la vida als barris.

Per altra banda, el turisme apareix com un dels temes d'anàlisi emergents com a conseqüència del procés, cada vegada més intens a determinades ciutats litorals, de desplaçament de les classes populars per a convertir-les en centres de descans i habitatge per a classes mitjanes internacionals (García Herrera *et al.*

2007). Una altra perspectiva ha centrat el seu interès en estudiar la gentrificació més enllà de les implicacions merament urbanístiques, ressaltant com aquesta sovint va acompanyada de mecanismes simbòlics que persegueixen l'ordre i la regulació de les conductes de les persones que viuen als barris gentrificats (Mazer i Rankin, 2011). D'aquesta manera el poder públic utilitza instruments tecnològics com les càmeres de vigilància per a pacificar els barris durant el procés de gentrificació (Wacquant, 2013).

En els darrers anys s'ha qüestionat el concepte de gentrificació per tal de deslligar-lo dels corrents hegemònics neoliberals. En aquesta línia ens trobem la proposta de Casgrain i Janoschka (2013) per a qui l'estudi de la gentrificació requereix un enfocament crític i alternatiu que l'abordi des de quatre premisses: la reinversió de capital, l'arribada de població d'ingressos més alts, els canvis i transformacions urbanes i el desplaçament de grups socials de menors ingressos. Aquesta definició amplia la perspectiva per a comprendre els actuals processos urbans que transformen el paisatge de moltes ciutats d'arreu del món.

També han aparegut veus i plantejaments que s'allunyen de la consideració negativa del fenomen, que posen en dubte moltes de les implicacions assenyalades per la literatura crítica i que subratllen els efectes positius de la gentrificació. En aquesta línia trobem autors com Byrne (2003), Freeman (2005), Hamnett (2003), que assenyalen que la gentrificació no comporta necessàriament l'expulsió dels residents antics. Sota aquesta perspectiva, la gentrificació és capaç de produir impactes positius com el sanejament de sectors degradats, la millora de la infraestructura pública i privada, l'augment de la qualitat de l'habitatge, l'increment dels ingressos fiscals, l'augment de l'activitat i la creació de llocs de treball, i la descentralització de la pobresa. Rérat *et al.* (2009) assenyalen que per al cas de la gentrificació de nova construcció, el desenvolupament urbanístic no genera desplaçament, sinó tot el contrari, ja que és capaç de generar una densificació d'aquests sectors, fet que pot ser favorable en un context de preocupació per la sostenibilitat mediambiental.

L'article s'estructura en quatre parts. La revisió del marc conceptual que acabem de presentar forma part de la primera: Seguidament ens aproximem a l'àrea d'estudi subratllant les aportacions de la recerca prèvia i descrivim la metodologia i el treball de camp que hem realitzat. La tercera part del treball és la més extensa i inclou els resultats empírics del treball qualitatiu. Per acabar, exposem les reflexions finals.

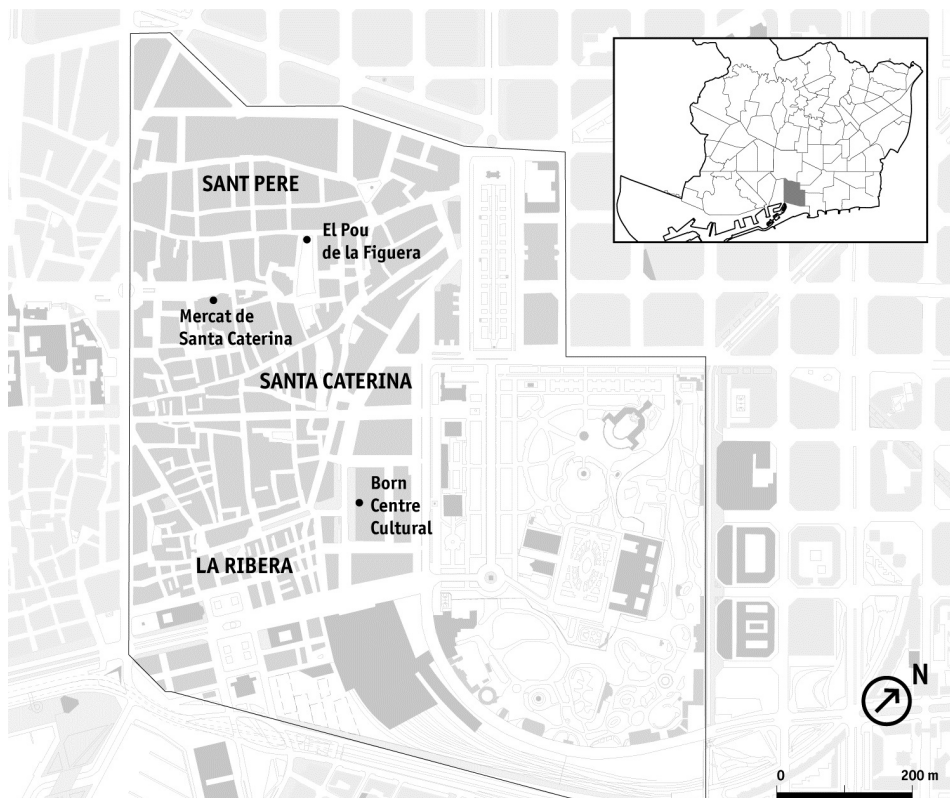
Aproximació teòrica i metodològica a l'àrea d'estudi

El Casc Antic (que actualment rep la denominació oficial de Sant Pere, Santa Caterina i la Ribera) és un dels quatre sectors principals que conformen el districte de Ciutat Vella, a més del Raval, el Gòtic i la Barceloneta. La seva trama urbana es caracteritza fonamentalment per tenir construccions de valor

patrimonial i per comptar amb carrerons estrets i irregulars, propis de l'estructura urbana en gran part heretada de l'època medieval. Està format pels antics barris de Sant Pere, Santa Caterina i la Ribera (fig. 1). El Casc Antic es localitza al sector nord-oriental del districte de Ciutat Vella i compta amb una superfície d'1,1 km² on resideixen 22.457 habitants, un 22% de la població de Ciutat Vella i un 1,4% de la població de Barcelona, segons les dades oficials del padró continu a 1-I-2015.

L'evolució d'alguns indicadors sociodemogràfics mostren la profunda transformació de la composició de la població que ha experimentat el barri en les dues darreres dècades. En primer lloc, l'estructura de la població s'ha rejuenit substancialment en els darrers 25 anys i ha passat de ser un dels barris més envellits de la ciutat, a ser-ne un dels que presenten la proporció més elevada de població adulta d'entre 25 i 49 anys. La reducció de la població de la cúspide de la piràmide demogràfica ha estat el resultat d'un procés natural de renovació de la població per efecte de la mortalitat, però també per la contribució negativa del component migratori (Hernández Cordero, 2015). La gran presència de població adulta no es tradueix en una presència notable de població infantil. De fet, és el segon barri de la ciutat amb el nombre més baix de població de 0-14 anys per cada adult de 25-59 anys. En segon lloc, la població ha experimentat una notable internacionalització. Actualment la població de nacionalitat estrangera representa el 39% de la població, xifra que situa el barri com el tercer de la ciutat amb una proporció més elevada. Destaquen els orígens europeus, que representen més de la meitat de la població estrangera. Les quatre principals nacionalitats al barri són la italiana, la francesa, la marroquina i la britànica. La tendència recent dels fluxos residencials i migratoris indica un increment progressiu de la presència de la població procedent de països amb més PIB/càpita. En tercer lloc, el barri ha experimentat un notable increment de la població més formada associada a activitats professionals. El cens de 2011 mostra que el 57% de la població de 25 a 49 anys que va arribar a un habitatge del barri en els darrers 5 anys tenia estudis universitaris, mentre que la població amb aquesta titulació que hi residia abans de 2007 era del 35%. Al cens del 2001, la població d'aquest grup d'edat i nivell d'instrucció era del 28%. En quart lloc, existeix al barri una sobrerrepresentació de formes de convivència relacionades amb els postulats de la segona transició demogràfica (Lesthaeghe, 1995; Odgen i Hall, 2004). Així, la proporció de llars unipersonals entre la població de 25-49 anys duplica la mitjana de Barcelona i les proporcions de població soltera, de persones convivint amb parella fora del matrimoni i de parelles del mateix sexe d'aquesta franja d'edat són notablement superiors a la mitjana barcelonina. I en cinquè i darrer lloc, la població mostra una elevada temporalitat de la seva residència al barri, especialment a les edats adultes més joves: el 41% de la població de 25 a 49 anys que residia al barri al 2011 havia arribat a l'habitatge en els darrers 5 anys.

Figura 1. Localització del Casc Antic de Barcelona

Autor: Alfons Parcerisas

Des del segle passat, el Casc Antic ha centrat l'interès acadèmic pels canvis successius dins el seu perímetre. El primer treball que examina el procés de desinversió i deteriorament del Casc Antic i la manera com les classes adinerades que hi residien emigren progressivament cap a l'Eixample, principalment, per l'atracció que els imaginaris d'una vida ordenada i higiènica provocaven entre la població, és el d'Olives (1968). Paral·lelament, durant la dècada dels cinquanta i seixanta del segle passat un nombre elevat dels immigrants que arribaven a Barcelona s'instal·laren al Casc Antic aprofitant les pensions barates i els pisos subarrendats (Tabakman, 2001). Aquests habitatges en condicions mínimes d'habitabilitat per la manca d'interès dels seus propietaris a reformar-los, ocasionaren la progressiva degradació del parc immobiliari i de l'entorn i la fugida de població cap a d'altres àrees de la ciutat (Olives, 1968).

Uns anys més tard, López Sánchez (1984) analitzà els mecanismes que desplega el capital en la rehabilitació de Ciutat Vella. El seu treball mostra la polarització i la fragmentació del barri per les dinàmiques econòmiques existents. Així, per una banda, apareixen àrees amb una especialització del consum i una localització d'òrgans de gestió de capital (administratius, financers i polítics),

i per l'altra, àrees abandonades i degradades que conformaven un refugi dels extractes socials marginats pel sistema capitalista. López Sánchez reprèn les dades històriques de l'estudi anterior i assenyala que el despoblament del barri és el resultat de diversos factors: estratègies estatals que provoquen el desplaçament dels veïns a causa de les expropiacions de finques senceres per al seu enderrocament, indemnitzacions per a adquirir un altre immoble i reallotjament dels seus habitants en habitatges protegits, situats generalment a la perifèria.

Anys més tard, Monnett (2002) va indagar sobre els mecanismes de convivència en el context de reestructuració urbanística i social al barri. L'autora presenta una etnografia que estudia la interacció dels residents, centrant-se en la relació i els conflictes entre els habitants de tota la vida i els nouvinguts d'origen estranger, una relació que apareix complexa, fràgil i inestable. Es retrata un barri multicultural amb població majoritàriament marroquina, dominicana i subsahariana que arribava al Casc Antic atreta per l'existència d'una bossa de mercat de lloguer amb preus assequibles al centre de la ciutat.

Els tres treballs esmentats analitzen els efectes del fenomen de la desinversió i el deteriorament que va experimentar el Casc Antic en la segona meitat del segle xx. Tots tres coincideixen en assenyalar el deteriorament progressiu del Casc Antic, la intervenció governamental per a generar un procés de recuperació i els mecanismes d'exclusió que s'utilitzen per a desplaçar paulatinament una població pobre i migrant assentada en aquest sector de la ciutat.

Al segle XXI el Casc Antic ha viscut diverses transformacions socials i urbanístiques derivades de polítiques de rehabilitació i renovació urbana impulsades per l'Ajuntament de Barcelona. Aquestes han comportat la realització d'obres de gran impacte com la reconstrucció del mercat de Santa Caterina, la remodelació del convent de Sant Agustí i l'adequació del mercat del Born, a més de les operacions d'esponjament amb la creació de carrers com el de l'Allada-Vermell i espais públics com el Pou de la Figuera i la plaça de Sant Cugat. L'estat urbanístic actual del barri ha estat fruit d'un procés llarg de propostes i d'intervencions urbanístiques a Barcelona des de 1859 fins a 2004, que s'inicia amb el Pla Cerdà i que acaba amb el Pla de Barris passant pel Pla Macià (1935), el Pla Comarcal (1953), el Pla General Metropolità (1976), el Pla Popular (1981), el Pla Especial de Reforma Interior (1986) i el Pla Especial de Reforma Interior (PERI) modificat per Enric Miralles (1997).

Malgrat totes les intervencions urbanístiques que s'han fet al Casc Antic a partir de la democràcia ens trobem encara amb problemes heretats del passat com l'infrahabitatge i les deficiències estructurals dels edificis, però també han sorgit nous reptes derivats, entre altres, de la substitució del comerç tradicional per un comerç orientat al turisme i al lleure, l'encariment del preu de l'habitatge i l'assetjament immobiliari (Bonet i Pybus, 2009).

Per tal de conèixer l'impacte social d'aquestes intervencions urbanes i dels canvis socioeconòmics que s'han viscut al barri en les darreres dècades, el treball es recolza en les tècniques que proposa la metodologia qualitativa. El treball de

camp pròpiament dit es va desenvolupar de 2012 a 2014 i va constar d'observació participant als carrers, espais públics, equipaments i entitats socials del barri i d'entrevistes semiestructurades a veïns i veïnes i persones expertes que vivien o treballaven al barri.

L'observació participant al barri va permetre apropar-se de manera directa als fets i als subjectes. Es van considerar eixos d'anàlisi que van permetre centrar l'atenció en aspectes determinats com les formes espacials (estructura urbana, tipus i estat de les d'edificacions), les pràctiques socials (interaccions socials dels diferents grups socials i individus, gènere, edat, etc.), el consum (tipus de comerços i productes que s'ofereixen) i els patrons visuals (cartells, publicitat, grafitis, etc.). Es va participar també amb l'assistència en activitats veïnals en forma d'assemblees, reunions de treball, manifestacions i festes del barri. Les entitats del barri amb les que es va contactar van ser l'Associació de Veïns del Casc Antic, l'Associació de Veïns en Defensa de la Barcelona Vella i l'associació de comerciants Born Comerç. Igualment, es van visitar entitats religioses que desenvolupen activitats comunitàries al barri com el Centre Sant Pere Apòstol o la Capella de Sant Josep Oriol; es va assistir a activitats organitzades pels equipaments públics del barri com el Casal del Pou de la Figuera, el Casal de Joves Palau Alòs i el mercat de Santa Caterina; es va freqüentar les associacions culturals vinculades al barri com l'Antic Teatre o els Recursos d'Animació Intercultural i, finalment, es va assistir a reunions convocades pel Consell de Barri del Casc Antic.

Paral·lelament, es van entrevistar 18 veïns i veïnes del Casc Antic, dos botiguers del barri, dues arquitectes vinculades al barri, així com a la presidenta de l'Associació de Veïns del Casc Antic. Aquestes entrevistes es van fer en diferents espais del barri, es van gravar i van ser transcrites per al seu posterior anàlisi.

Tres intervencions en tres moments i àmbits diferents: en el comerç, l'espai públic i la cultura

En aquest apartat analitzem les tres intervencions urbanes de més envergadura que han tingut lloc al Casc Antic al llarg d'aquests primers anys del segle XXI i que es corresponen a tres àmbits diferents: el comerç, l'espai públic i la cultura. En primer lloc, s'analitzaran les transformacions comercials que produeixen l'exclusió de les activitats econòmiques tradicionals i l'arribada de nous comerços per als sectors de classe mitjana. En segon lloc, es presentarà la controvèrsia sobre l'espai públic on s'expressa l'intent de reconquesta d'aquest utilitzant el desplaçament de persones i pràctiques socials. Finalment, s'estudiarà l'ús de la indústria cultural com un dels arguments utilitzats pels governs per a legitimar i impulsar operacions urbanístiques que generen la mobilització de persones i activitats. Les tres modalitats han generat noves sinèrgies al territori analitzat

que poden ocasionar el desplaçament directe i simbòlic dels habitants, usuaris i comerciants menys afavorits i ocasionen conflicte per l'ús i l'apropiació per l'espai. Malgrat que en aquest treball examinem tres intervencions en un sector específic de la ciutat, cal considerar que aquest tipus de desenvolupaments tendeixen a multiplicar-se per l'espai urbà i poden generar efectes similars.

El mercat de Santa Caterina

El comerç té un paper central en els processos de transformació urbana. La instal·lació de negocis atractius per a les classes mitjanes pot ser un factor decisiu en la seva arribada i permanència al barri. Al mateix temps, el tancament i/o el desplaçament dels negocis tradicionals pot ser un element que propiciï l'expulsió de la població amb menys ingressos.

La relació entre gentrificació i consum ha estat analitzada per Massey (2005). L'autora assenyala que la gentrificació s'expressa físicament a través de l'aparició de locals de dissenyadors/es i botigues de productes de major exclusivitat amb preus elevats. La proliferació d'aquest tipus d'establiments en el paisatge pot excloure a persones amb ingressos baixos per a qui resulta inaccessible comprar en aquests comerços. A partir de l'exemple dels canvis comercials que es donen al centre de Manchester, l'autora explica l'aliança que estableixen els poders públics i les grans empreses immobiliàries per a impulsar en el centre de la ciutat una imatge global i dinàmica en què els petits botiguers no acaben d'encaixar. Sota aquesta perspectiva, quan els nous locals dirigits a satisfer les demandes d'un sector de població d'ingressos econòmics mitjans i alts desplacen els comerços de proximitat es parla de gentrificació comercial. Els nous establiments s'identifiquen en l'oferta de productes d'un major preu i compten amb certes característiques estètiques i de disseny que impliquen l'exclusió econòmica i simbòlica dels habitants amb menys recursos econòmics (Lees, 2008).

En el cas dels mercats municipals, González i Waley (2013) mostren com aquests són interpretats com les noves fronteres de la gentrificació i percebuts com espais deteriorats i per a classes treballadores. Per aquest motiu són considerats, des d'una visió institucional i empresarial, com espais que cal rescatar per tal de renovar-los i rejuvenir-los amb la inclusió de locals de productes gourmet. Aquest procés de renovació posa en risc les parades dels comerciants més precaris (de gent gran i immigrants) que compten amb menor capacitat econòmica per a adaptar-se a les noves demandes del consum. En el cas de Barcelona, la renovació dels mercats municipals ha estat impulsada pel govern local per considerar-los com espais estratègics que impulsen la transformació urbana de la ciutat; de la mateixa manera que ha esdevingut en altres ciutats espanyoles com Madrid (mercat de San Miguel), Sevilla (mercat de la Encarnación) i Sant Sebastià (mercat de La Bretxa).

El mercat de Santa Caterina té el seu origen en el segle XVIII i durant el segle XX es va consolidar com un dels principals mercats de la ciutat. Als anys

80, en el context de la transició política i amb l'efervescència dels moviments ciutadans a Barcelona, els veïns del barri van plantejar la seva reconstrucció davant el deteriorament en què es trobava. Aquesta idea va ser recollida per l'Ajuntament de Barcelona i a l'any 1999 van començar les obres de reforma a partir del projecte dels arquitectes Enric Miralles i Benedetta Tagliabue. La remodelació del mercat de Santa Caterina va representar, juntament amb l'obertura de l'avinguda Cambó, la peça central de la reordenació i la revitalització social i comercial d'un dels barris més emblemàtics de la ciutat.

El projecte estava estructurat entorn a sis actuacions: el mercat, la preservació de les restes arqueològiques trobades al subsòl, la urbanització de l'entorn, la construcció d'habitatges de protecció oficial per a persones grans, un aparcament i una central de recollida pneumàtica d'escombraries. Totalment rehabilitat, només es van mantenir tres de les seves antigues façanes i el seu nou element distintiu va passar a ser la gran coberta ondulada que reposa sobre una estructura de grans arcs metàl·lics i fusta que generen onades asimètriques. El mosaic de ceràmica d'una gran diversitat de tonalitats és obra de l'artista Toni Comella. Amb aquesta coberta, Miralles i Tagliabue van buscar recuperar l'estructura dels vells mercats de poble on, sota un gran tendal, s'aixoplugaven totes les parades (fig. 2).

L'àrea afectada coincidia amb el centre de la vida comercial del Casc Antic i amb l'àrea on es concentraven els majors índexs de pobresa i d'immigració extracomunitària. Les obres del mercat de Santa Caterina i el trasllat temporal al perímetre del barri (passeig Lluís Companys) no només van afectar els residents sinó que també van repercutir als propis comerciants. Aquesta situació es va perllongar durant sis anys com a conseqüència de les troballes arqueològiques que es van trobar al subsòl. L'endarreriment en la finalització de les obres va provocar una degradació progressiva dels entorns del mercat, amb efectes negatius en la cohesió social del barri i en la situació econòmica de la resta de comerços del sector. Alguns veïns entrevistats recorden aquells anys amb aquestes paraules:

“L'Ajuntament pràcticament ens va enfonsar quan es va començar a rehabilitar el mercat de Santa Caterina, perquè el mercat va estar durant molts anys sense acabar-se. Llavors això es va anar morint a poc a poc, van agafar el mercat i el van portar a l'Arc del Triomf... els locals es van abandonar” (Armando, 65 anys, jubilat, tota la vida al barri).

“El mercat va estar en obres i això va ser brutal perquè va destruir el teixit social del barri, totes les botigues del voltant li donaven cohesió. El barri es va morir, realment va ser un moment molt trist... entre que estava ple de tanques i d'obres per totes parts i que la gent tenia que anar a comprar fora...” (Flora, 66 anys, jubilada, 41 anys vivint al barri).

Aquestes narracions mostren els danys que la remodelació del mercat de Santa Caterina va provocar en la vida comercial del barri i en les relacions socials que es generaven entorn a ell. La supressió del mercat és un element important per entendre el procés de transformació social que començava a gestar-se al

barri perquè amb el seu tancament, encara que fos temporal, es va perdre un espai on es conjugaven un entramat de relacions socials que articulaven la vida quotidiana dels seus habitants.

El nou projecte de reconstrucció del mercat de Santa Caterina es va traduir en una reducció dels negocis i una escenografia asèptica d'aparadors que poc tenien a veure amb l'aparença anterior del mercat i amb la seva estructura interna que s'articulava al voltant de les peixateries i les tradicionals parades de vímet. Les següents entrevistades expressen com van percebre els canvis al mercat:

“Després de molt de temps, quan vaig anar per primera vegada no vaig reconèixer res. Si em diuen que és un mercat de la Xina o d'un altre lloc m'ho crec. No té res a veure amb el mercat al que jo anava. És completament diferent, la il·luminació, tot és nou. Quan jo anava tot era vell i ara tot és més brillant, inclús la fruita. Té una estètica més cuidada” (Emma, 45 anys, 30 anys vivint al barri).

“Les botigues del mercat de Santa Caterina les van fer precioses i en broma deia: ara quan vagi al mercat hauré de posar-me sabates amb taló” (Eulàlia, 83 anys, jubilada, tota la vida al barri).

En l'espai sobrant deixat pels comerciants que van jubilar-se o que no van poder pagar el preu de la reforma es va planificar l'obertura d'un establiment amb activitat dedicada a la restauració amb l'objectiu de contribuir a finançar part dels costos de la remodelació. La instal·lació d'aquest nou establiment dins el mercat, que pels seus preus i productes va dirigit a una públic potencial de classe mitjana-alta (amb una alta presència de turistes), representà una reducció de la superfície comercial. A més, es va instal·lar un supermercat dins el mercat, amb la mateixa idea de cobrir despeses de la reforma, a més d'un aparcament pels clients. El model de gestió del mercat, la renovada oferta comercial, l'espectacular coberta ondulada i l'àrea arqueològica habilitada, el fan un nou lloc amb poc a veure amb l'antic mercat del barri. El mercat resulta atractiu pels turistes perquè *consumeixen el paisatge* ofert per la construcció original i atrevida del mercat, però a causa dels preus elevats dels productes, els veïns que porten més temps vivint al barri, generalment d'estrats socials més baixos, han vist com el mercat ha deixat de formar part de la seva quotidianitat de la mateixa forma com ho feia abans. Així ho expressen les següents veïnes entrevistades:

“Era el mercat més barat de la ciutat, la gent venia de tot arreu de Barcelona. Ara és el més car. La gent d'aquí no compra allà, se'n van al *xinos* perquè els preus són més assequibles” (Flora, 66 anys, jubilada, 41 anys vivint al barri).

“Sí que va la gent a comprar al mercat, però és que és molt car. Jo, per exemple, vaig a la *xina* que hi ha a Sant Pere Més Baix i allà sempre està ple de gent del barri. El mercat es manté per la quantitat de serveis que ofereixen als restaurants i als hotels. Això li dóna sortida” (Maria Mas, presidenta de l'Associació de Veïns del Casc Antic, 31 anys vivint al barri).

L'Associació de Veïns del Casc Antic va manifestar el seu desacord pels efectes que les obres del mercat tindrien sobre el petit comerç, mentre que els

comerciants del mercat van recolzar el projecte governamental i només es van mobilitzar quan van haver de negociar per la quantitat que havien de pagar per les reformes del mercat, així com per demanar explicacions pel retard en l'acabament de les obres.

Figura 2. Mercat de Santa Caterina

Foto: A. López-Gay

La gentrificació comercial del mercat s'ha estès amb la intervenció urbana del mercat. Els establiments tradicionals del perímetre proper que durant la reforma van veure minvats els seus beneficis van experimentar, un cop obert el nou mercat, un progressiu augment dels preus i pràctiques especuladores amb els locals. En d'altres establiments els comerciants es van jubilar. La gran majoria dels antics comerços del voltant del mercat han tancat i han deixat el seu lloc a bars, locals d'alimentació gourmet i productes orgànics, i botigues de disseny, entre d'altres. Les narracions següents comenten aquestes transformacions:

“És veritat que ha deixat de ser un comerç de barri per a ser un comerç en alguns casos de luxe o de coses molt sofisticades o molt estètiques... La matalasseria i la fruiteria s'han convertit en un comerç de luxe, de marques o de locals internacionals que responen al poder adquisitiu de les persones que s'acaben instal·lant aquí i deixen de tenir aquests serveis de barri” (Jacqueline, arquitecta, antiga resident del barri).

“El comerç tradicional ha desaparegut a poc a poc a mida que han anat morint els botiguers i botigueres. El barri ha anat canviant, en la matalasseria hi ha un lloc per fer copes, on hi havia una polleria hi ha no sé què. Ja ha desaparegut el comerç de proximitat” (Sara, 48 anys, arquitecta, 18 anys vivint al barri).

El Pou de la Figuera

Des de finals dels anys vuitanta del segle xx els espais públics han esdevingut un instrument transformador de la ciutat i legitimador de les operacions urbanístiques que buscaven generar un procés de revaloració econòmica a Barcelona. En aquest context, els governs locals han recorregut a l'espai públic per justificar processos de renovació i transformació socioeconòmica dels barris, argumentant la necessitat d'esponjar les àrees centrals per reduir la densitat poblacional, així com per construir nous espais d'atracció.

D'entre les diferents intervencions urbanístiques que l'Ajuntament de Barcelona ha desenvolupat recentment al Casc Antic, i a pocs metres del Mercat de Santa Caterina, destaca la del Pou de la Figuera, conegut també pel seu nom reivindicatiu, el Forat de la Vergonya. Les actuacions urbanístiques per reservar un espai verd es van concebre en el Pla Especial de Reforma Interior de 1986, però no va ser fins l'any 1996, en el context de les transformacions urbanes i socials dels Casc Antic, que van començar les expropiacions i enderrocaments de les finques per a construir el que arribaria a ser l'espai públic del Pou de la Figuera, entre el carrer de Sant Pere Més Baix, Metges, Jaume Giralt i Carders (fig. 3). Aquest procés va generar malestar entre els habitants de la zona (Bonet, 2011) i va provocar que l'Associació de Veïns en Defensa de Ciutat Vella, formada per un grup de professionals vinculats a l'arquitectura i l'urbanisme, manifestessin la seva crítica a les actuacions del PERI, sobretot pel que suposava de destrucció del patrimoni històric del centre de la ciutat.

Al 1997, malgrat l'oposició veïnal, es van executar les primeres expropiacions i enderrocaments, i es va generar un solar d'aproximadament 5.000 m² al centre de la ciutat. Després de les demolicions, les runes generades van ser abandonades provocant nombroses protestes veïnals fins que l'Ajuntament va reaccionar retirant el material generat i col·locant una capa asfàltica a terra per a intentar redreçar la situació (Mas i Verger, 2004). Entre un fet i un altre el moviment social es gestava i començava, d'aquesta manera, la que seria una de les lluites veïnals més importants a la ciutat en els darrers anys. Es tractava d'un moviment social que contemplava l'espai de barri com un lloc de protesta per a reclamar canvis socials en la cultura, la identitat i el desenvolupament urbà (Anguelovsky, 2014).

Durant el 2000 i en el marc de les obres de pavimentació del solar, el districte va proposar modificar el projecte original per tal de construir un aparcament subterrani i un poliesportiu (Bonet, 2011); un edifici i un aparcament, un projecte que buscava de reüll satisfer la demanda del *turisme cultural* que visita el carrer de Montcada i els voltants del Museu Picasso, el Born i Santa Maria del Mar (Delgado, 2006). L'Ajuntament va iniciar una estratègia d'enfrontament entre el teixit associatiu del territori a través de la creació d'una entitat gestora anomenada Pla Integral del Casc Antic (PICA). D'aquesta manera, els grups veïnals que estaven en desacord amb el projecte de l'Ajuntament defensaven el

manteniment del jardí, mentre que els sectors vinculats al PICA demanaven la construcció d'un poliesportiu (Bonet, 2011).

El moviment veïnal articulat al Casc Antic va mostrar el seu desacord amb la modificació que es proposava del PERI i que implicava la disminució de la superfície del jardí que estava definit. D'aquesta manera va augmentar la indignació veïnal, donant origen al Col·lectiu del Forat, format per activistes del barri i per persones vinculades amb el moviment okupa, que s'havien instal·lat al barri com a conseqüència de la gran quantitat de finques buides que es van desocupar en el procés d'expropiació i demolició. D'aquesta manera, els interessos d'ambdós grups van coincidir i van participar activament en la resposta al projecte de l'aparcament, formant una nova aliança en contra dels plantejaments governamentals.

La tensió entre les dues parts enfrontades va anar creixent en el moment en què uns s'abocaven per mantenir el jardí que havien fet créixer i l'Ajuntament que, amb sota l'argument de fer prospeccions arqueològiques, destruïa el parc construït pels veïns (Mas i Verger, 2004). Aquest estira-i-arronsa entre ambdues parts va provocar una protesta que va generar la decisió d'encerclar el Forat de la Vergonya amb unes tanques per dificultar l'accés dins l'espai. Els col·lectius veïnals més actius en les reivindicacions van enderrocar el mur i van impulsar nombroses iniciatives, entre elles la instal·lació de mobiliari amb materials reutilitzats per a edificar un parc de jocs infantils i pistes esportives. També es va habilitar una part del solar per a un hort comunitari i es va instal·lar un escenari per a fer visibles diferents propostes artístiques i culturals al barri. Delgado (2008) assenyala la importància del Forat de la Vergonya perquè durant dos anys va ser una plaça presa al procés de transformació del barri i un reducte de resistència veïnal.

En el context de l'aplicació de la Llei de Barris al 2004, es va iniciar un procés de participació ciutadana al Casc Antic per a desencallar l'atzucac a què havia arribat el Forat de la Vergonya. Aquest procés es va organitzar mitjançant la recollida de propostes individuals de ciutadans i amb la formació d'un grup de treball format per veïns i associacions. En una primera trobada, els veïns van indicar que no permetrien la construcció d'un aparcament, que rebutjaven la creació d'una plaça dura i que volien decidir l'ús que es fes dels equipaments del carrer de Sant Pere Més Baix i Carders. Després d'algunes dificultats per a aconseguir consens, l'Espai Entesa del Casc Antic, format per veïns i diferents entitats veïnals, va aconseguir promoure iniciatives com la creació d'equipaments cívics autogestionats, un hort urbà comunitari i la construcció de pistes esportives (Bonet, 2011).

Algunes de les valoracions que fan alguns veïns entrevistats sobre l'espai són les següents:

“Per la seva valentia i per la seva dignitat, m'agrada el Forat de la Vergonya (...). El Forat, va costar sang i suor” (Rosa, 32 anys, arquitecta, cinc anys vivint al barri).

“La primera vegada que vaig venir al barri va ser en un concert al Forat de la Vergonya, algú em va explicar tota la història i em va semblar interessant tot el que havia passat. Crec que allà hi ha part de sentir una certa empatia, trobo que és un barri amb una història respectable i molt valuosa. La gent està involucrada i hauria d’estar molt orgullosa de tot el que s’ha fet. La reivindicació i la organització social que hi ha darrera el Forat em sembla que té molt mèrit” (Alexandra, 36 anys, consultora, dos anys vivint al barri).

“El que es va aconseguir allà és extraordinari, això no hagués succeït en cap altra part de Barcelona. El veí va aconseguir que tingués un hort, una pista de futbol on els nens juguessin bàsquet... ho van aconseguir. Això només es pot aconseguir en un lloc així” (Pablo, 55 anys, pintor, deu anys vivint al barri).

Les tres narracions emfatitzen la singularitat del Forat de la Vergonya fruit de la resposta veïnal davant la proposta inicial de l’Ajuntament de Barcelona. Es ressalta no només la resistència veïnal sinó que es valoren positivament els resultats obtinguts, en aquest cas la plaça i els equipaments públics, que funcionen com a lloc de trobada per als residents del barri.

Malgrat tot, en d’altres ocasions i tot i que puguin o no conèixer els fets succeïts al Forat de la Vergonya, genera en alguns residents opinions no tan favorables com la d’aquest veí:

“L’espai que menys m’agrada del barri és el Forat de la Vergonya, que és aquella part enderrocada que, encara que estigui molt ben arreglada, no sé per què, quan passo per allà, se segueix notant que és un espai molt mal resolt. Abandonat per l’administració i molt mal resolt a nivell arquitectònic (...). És com si tinguéssim una espècie de barri perifèric posat amb calçador dins la part vella de la ciutat, sobretot per l’estètica dels edificis i la construcció (...). Quan estàs en el centre històric d’una gran ciutat com Barcelona i records com era, veure això té un punt de dolorós (...). Allà va haver una part de desídia que s’ha quedat i es quedarà per sempre” (Joan, 42 anys, artista visual, 14 anys vivint al barri).

Pel que fa als edificis que FOCIVESA² va construir a l’entorn del Pou de la Figuera (com a la resta de Ciutat Vella) presenten, segons Von Heeren (2004, p. 103), costos “extremadament reduïts, que es reflecteixen en una qualitat ínfima dels blocs d’habitatges”. L’autora, de la mateixa manera que un dels entrevistats, assenyala que el llenguatge arquitectònic utilitzat remet a l’arquitectura anònima de la perifèria. Per a ambdós, els blocs d’habitatges de protecció oficial del Pou de la Figuera són una ofensa a la monumentalitat patrimonial de Ciutat Vella.

Per a un altre veí, el Forat de la Vergonya li resulta aliè i no el vincula ni amb les organitzacions socials ni amb les entitats de barri. Aquest entrevistat fa referència a les activitats que es desenvolupen al Casal del Pou de la Figuera i a l’Hort del Forat i comenta que no li resulten d’interès, mostrant una actitud

2. Davant la complexitat de les operacions urbanes derivada de la gran quantitat de recursos financers que representava, l’Ajuntament de Barcelona va crear l’empresa Promoció Ciutat Vella S.A. (PROCIVESA), composta per capital mixt (51% públic i 49% privat). Posteriorment, per qüestions legals, es va substituir per una entitat nova denominada FOCIVESA.

d'indiferència per aquests espais en concret. La literatura assenyala a aquest com un altre tret característic del perfil dels nous habitants que arriben als barris en processos de transformació, que formen part d'una classe mitjana formada, cosmopolita i despolititzada (Gaggi i Narduzzi, 2006).

El Pou de la Figuera no només pot generar emocions d'afecte i d'indiferència sinó que també transmet por i desconfiança. Aquesta por que apareix en les seves narracions podria tenir a veure amb la presència de població masculina extracomunitària que apareix en d'altres recerques a Ciutat Vella (Ortiz, 2004) i/o a la vigilància que la policia fa sobre els joves d'origen estranger que afavoreix que es relacioni amb un espai de por sustentat en la diversitat ètnica. Especialment per a les dones entrevistades aquest espai esdevé un lloc de trànsit més que no pas en un lloc d'estada:

“Gràcies a Déu està resolt. Van haver manifestacions. Hi ha hagut de tot. Ara ja està restaurat (...). Van haver moltíssimes manifestacions (...). Ara que ja està acabat no passo per allà (...). Vaig de tant en tant perquè hi ha un ambulatori i passo per allà, però no havia passat. No em trobava segura, francament” (Eulàlia, 83 anys, jubilada, tota la vida al barri).

El Pou de la Figuera s'ha transformat també per d'altres segments de veïns en un espai on només es va per a consumir a les terrasses dels bars, col·laborant en el procés de privatització de l'espai públic, un dels principals temes de protestes de l'Associació de Veïns del Casc Antic. Malgrat tot, per a una entrevistada considera positiu l'establiment de terrasses dels bars perquè d'aquesta manera es contraresta i diversifica l'ús de l'espai públic.

Un veí i una veïna entrevistats coincideixen en assenyalar que no freqüenten el Pou de la Figuera per la presència de persones que senten llunyanes. Això apunta a la complexitat d'ideologies presents al Casc Antic respecte a la immigració i es podria contradir amb la idea de la gentrificació generalitzada que assenyala, com efecte positiu, la barreja social (Mazer i Rankin, 2011). L'escenari del Pou de la Figuera reforça la idea de Butler (2003) que planteja que la població gentrificadora, malgrat tenir un perfil progressista, té un discurs teòric de la integració social però en la pràctica no està disposada a vincular-se amb els altres.

L'orgull, el descontent, la indiferència i la por són sentiments que provoca el Pou de la Figuera i representen, indubtablement, el resultat de la heterogeneïtat dels habitants del Casc Antic. Malgrat les diferències, els residents reconeixen la conquesta del barri en haver aconseguit i gestionat el destí de l'espai i dels equipaments.

Figura 3. El Pou de la Figuera

Foto: A. López-Gay

El Born Centre Cultural

La indústria cultural té un paper rellevant en el desenvolupament urbà i, per tant, en els processos de gentrificació (Evans, 2001; Scott, 2000). La literatura ens parla de dos grans tipus d'operacions urbanístiques de tipus cultural. Per una banda, les intervencions bulldòzer recorren a la “destrucció creativa” (Theodore *et al.*, 2009). Aquestes, a partir d'enderrocaments de construccions, generen nous espais que tenen poc o res que veure amb l'estructura urbana precedent i que resulten considerablement agressius, tant arquitectònicament com socialment, i generen en molts casos l'expulsió de veïns i activitats comercials. Per una altra banda, les intervencions quirúrgiques s'executen a petita escala amb la finalitat de salvaguardar estructures urbanes amb valor patrimonial. Les construccions no s'enderroquen sinó que a través de la rehabilitació es manté l'estructura, encara que el seu ús es modifica substancialment. Per a Delgado (2008), ambdós tipus d'intervencions reflecteixen l'ús de la cultura com a agent modelador de la ciutat i legitimador dels poders instituïts en el marc del desenvolupament capitalista.

La presència d'artistes o de sectors creatius contribueix a la transformació del paisatge urbà de les àrees en procés de gentrificació (Sequera, 2015). Es crea una demanda i oferta de béns i serveis culturals, fet que provoca la instal·lació progressiva de galeries, botigues de disseny, cafès i altres establiments. A més,

les institucions públiques i els agents privats organitzen sovint festivals culturals i exposicions que contribueixen a la formació dels barris artístics o districtes culturals potenciant la seva comercialització i atraient nous residents, visitants i turistes (Zukin, 1989). Com comenta el següent entrevistat en relació al Born:

“El Born està ple de petites galeries, de llocs de joies artesanals, de petites sales de concerts, hi ha una associació que fa projeccions... Em fa l'efecte que falta una mica de contingut, de canya (...). Em sembla com més centrat en el disseny, en allò que és immediat, en allò relacionat entre el turisme i la cultura... en intentar agafar al comprador turista que és el dels diners” (Enric, 32 anys).

A partir de la segona meitat del segle xx, el Casc Antic de Barcelona experimenta un increment en l'activitat cultural a través de la instal·lació de museus i centres culturals. La transformació del carrer Montcada, amb quatre museus i dues galeries d'art en pocs metres, converteix el carrer en un eix de centralitat urbana i turística de Barcelona, essent el Museu Picasso l'espai museístic amb més ressò del carrer.

La instal·lació de centres culturals durant el procés de transformació del Casc Antic no només es focalitza al carrer Montcada, sinó que amb els anys se n'obren uns altres, com el convent de Sant Agustí que al 2008 es va inaugurar com a centre cívic i ha esdevingut un referent cultural pels nous veïns del barri. En les seves instal·lacions es troba també l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona i el Museu de la Xocolata. Un altre espai cultural és l'Espai Escènic Joan Brossa, obert al 1997 al carrer de l'Allada-Vermell i traslladat al 2011 a l'antiga fàbrica de la moneda coneguda com La Seca, al carrer Flassaders.

Amb aquestes intervencions s'ha reforçat l'imaginari sobre el Casc Antic, sobretot la zona de la Ribera, com el sector de la ciutat dedicat a les arts i a la cultura, com un barri artístic (Lorente, 2008), en el qual s'inclouen també els monuments i edificis amb alt valor patrimonial i turístic, com l'Església de Santa Maria del Mar. Un altra gran referent patrimonial del barri és el Palau de la Música Catalana, inaugurat al 1908 com a seu de l'associació cultural de l'Orfeó Català i declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO al 1997.

Casos diferents els representen espais gestionats per associacions independents que promouen ofertes culturals alternatives, com és el cas de Recursos d'Animació Intercultural, que fomenta projectes socials per a joves del barri, i l'Antic Teatre, que sorgeix com a iniciativa contracultural i promotora de la creació d'arts escèniques independents. Ambdues entitats han estat, a més, molt crítiques amb el procés de transformació social i urbana del barri.

Paral·lelament al naixement del Museu Picasso i el seu efecte renovador sobre el Casc Antic, el Mercat del Born, una estructura de ferro forjat situada a prop del museu, tancava les seves portes i s'obria un intens debat al voltant del seu ús i la seva patrimonialització.

El Mercat del Born va funcionar com el mercat a l'engròs de la ciutat des de 1876 fins a 1977, quan per necessitat d'espai es va traslladar a Mercabarna, a

la Zona Franca. El mercat va quedar abandonat i va provocar que les activitats comercials que es generaven al seu entorn es veiessin afectades i es produís un deteriorament físic i social al seu entorn, generant allò que Smith (2012) denomina la renda mínima i, per tant, un espai potencialment gentrificable.

Al 1975, l'Ajuntament de Barcelona va proposar un projecte de remodelació del mercat del Born menysvalorant les propostes veïnals de conservació de l'edifici. Al 1976 i davant el risc de la demolició de l'estructura del mercat del Born, l'Associació de Veïns del Casc Antic, que s'havia constituït recentment, va reivindicar la supervivència del recinte per tal d'habilitar-lo com a Ateneu Popular amb biblioteca, pista poliesportiva, locals per a joves i gent gran, sales de debats i d'exposicions. Amb el lema "El Born per al barri" es van fer diverses accions veïnals que mostraven com els veïns concebien l'antic mercat com un patrimoni dinàmic i l'interpretaven com un bé públic i comunitari que distava del projecte conservacionista del patrimoni que predominava a escala internacional en aquell moment (Ariño, 2012). Els fets que es van desenvolupar posteriorment posen en evidència que la idea d'un equipament veïnal resultava altament incompatible amb les intencions municipals, que semblaven més encaminades a incrementar progressivament el valor turístic de Ciutat Vella. Les obres d'adequació del mercat del Born s'anaven posposant, doncs, mentre la seva estructura s'anava degradant.

Després de gairebé tres dècades sense una voluntat clara d'arribar a una solució definitiva pel recinte, a l'any 1998 començà una nova etapa per a definir el futur de la seu del mercat del Born. En aquella data l'Ajuntament de Barcelona i el Ministeri d'Educació i Cultura aproven la instal·lació de la nova Biblioteca Provincial de Barcelona. Les obres no van començar fins el 2002 i durant la seva execució es van trobar restes arqueològiques de l'estructura urbana del barri de la Ribera, destruït després de la Guerra de Successió de 1714, fet que va provocar la paralització de les obres.

En aquest context es va anar gestant un moviment, amb marcat caràcter intel·lectual, que propugnava la conservació del jaciment i la incompatibilitat amb la biblioteca. Aquest moviment va ser liderat per l'arquitecte i historiador Albert Garcia Espuche, una de les veus més autoritzades de la història de Barcelona del segle XVII i XVIII i un dels màxims defensors de la conservació integral del jaciment. La pressió exercida per aquest grup va ser forta i al 2002 es va anunciar que la construcció de la biblioteca seria cancel·lada. Al 2004 l'Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona recolza la nova proposta per tal de convertir l'antic Mercat del Born en centre cultural per a la interpretació de la història moderna de Barcelona. El nou recinte inclouria les restes arqueològiques, així com sales destinades a usos culturals (Cáceres, 2006). Garcia Espuche va ser anomenat director científic, mentre que els arquitectes Rafael Cáceres i Enric Soria, van ser els responsables de la rehabilitació de l'edifici del mercat del Born, fent possible el maridatge entre la coberta del Born i el jaciment urbà més gran d'Europa (fig. 4).

Figura 4. Mercat del Born (El Born Centre Cultural)

Foto: A. López-Gay

La inauguració del centre estava prevista per al 2009 però no es va poder aconseguir a causa de la complexitat en els treballs arqueològics i a les obres de l'edifici, així com pels efectes de la crisi econòmica. Durant el transcurs de les obres de rehabilitació alguns veïns de les finques pròximes al mercat del Born i professionals de l'arquitectura van crear una plataforma anomenada El Torn del Born que manifestava el seu desacord en que es convertís en un espai tancat. L'Associació de Veïns del Casc Antic, per la seva banda, expressava també el seu rebuig al projecte perquè no s'havien recollit les seves reivindicacions històriques i considerava que l'equipament no atenia les principals necessitats dels habitants del barri.

El Born Centre Cultural va ser inaugurat l'11 de setembre de 2013, donant el tret de sortida dels actes del Tricentenari dels fets de 1714. L'espai cultural, esdevingut uns dels espais museístics més visitats a Barcelona, acull el jaciment arqueològic, dues sales d'exposicions, un espai polivalent i un restaurant. Amb aquest resultat, el barri cedeix un espai a la ciutat que se suma a l'oferta cultural i museística de la zona ja existent, tot incrementant la pressió turística exercida sobre aquest sector del barri i, per tant, intensificant la seva transformació social i urbana.

Reflexions finals

El centre històric de Barcelona, de la mateixa manera que d'altres ciutats europees, està immers en una tendència de transformació expressada a través de dinàmiques sociodemogràfiques com la del rejuveniment del veïnat, l'augment de població de nacionalitat estrangera (sobretot europea), l'increment en el nivell d'instrucció, la professionalització dels seus habitants i la complexitat en la formació de llars. Aquest panorama contrasta amb l'estructura de la població del Casc Antic que fa unes dècades es caracteritzava sobretot per tenir una població envellida de classe treballadora i amb estudis primaris. En termes demogràfics, doncs, es pot parlar d'un fenomen de renovació i substitució de la població.

L'arribada de nous habitants s'ha de contextualitzar en el marc de les polítiques públiques impulsades per l'Ajuntament de Barcelona i recolzades pels agents econòmics que han recuperat una àrea central de la ciutat pel seu valor econòmic i simbòlic. En el cas del Casc Antic, com hem vist, les intervencions governamentals es van desenvolupar des de finals del segle passat però la seva intensitat es va incrementar al tombant del segle XXI. Les actuacions urbanístiques es van portar a terme de manera aïllada i fragmentada, en diferents temps i per diverses circumstàncies, i van ocasionar un fenomen aparentment contradictori de desvaloració/revaloració, característic del procés de gentrificació. D'aquesta manera es van revaloritzar àrees amb valor patrimonial i interès econòmic, sobretot en el sector del barri de la Ribera, mentre que el procés de deteriorament i pauperització del sector de Sant Pere i Santa Caterina es va anar agreujant.

La gentrificació incipient, en combinació amb l'envelliment de la població i les dinàmiques del mercat immobiliari, resulta fonamental per a entendre la transformació del comerç al Casc Antic. El petit comerç de proximitat s'extingeix progressivament a causa de la jubilació dels propietaris, la falta de relleu generacional dels establiments, el canvi en els patrons de consum a causa del canvi demogràfic i la liberalització del mercat immobiliari. Al lloc que ocupaven els antics negocis s'han establert botigues de disseny, galeries, establiments de menjar ecològic i gourmet, restaurants i franquícies. El sorgiment d'aquest tipus de negocis és el resultat de les noves dinàmiques urbanes al Casc Antic que es troben entre la gentrificació i la turistificació. Les dinàmiques de transformació comercial no només responen a la iniciativa privada sinó que, des dels poders públics, s'incideix sobre aquestes i el mercat de Santa Caterina, pensat com a nova icona arquitectònica per a Barcelona, n'és un bon exemple.

Pel que fa als espais públics, aquests resulten ineludibles quan s'analitza qualsevol procés de gentrificació pel paper que juguen a l'hora de legitimar-la. Barcelona és un cas paradigmàtic de la producció d'espais públics en la implementació de processos de renovació urbana. Al Casc Antic la destrucció d'habitatges i la creació d'espais públics van tenir efectes directes en la reubicació i expulsió d'alguns veïns/es, així com en l'augment del valor del sòl i en la creació d'una

nova imatge urbana. És evident que la situació de degradació física que patia el barri reclamava una actuació urbanística, però també ho és que potser amb una consideració i participació dels veïns/es s'hauria pogut actuar d'una manera més sensible i menys agressiva amb l'entorn urbà. El Forat de la Vergonya va ser durant molts anys un territori de conflicte entre les autoritats i els interessos dels veïns/es. Els governs locals haurien d'aprofitar els coneixements que dona l'experiència de viure quotidianament en un lloc concret per tal de potenciar la planificació urbanística i enfortir, d'aquesta manera, els sentits de lloc i de pertinença de les persones a l'entorn on viuen.

La creació d'infraestructures culturals per part dels poders públics representa més que mai un motor de transformació urbana. El Casc Antic s'ha configurat com un *barri artístic* que concentra institucions culturals, artistes i persones vinculades al sector creatiu. En aquest barri el precepte patrimonialista va apel·lar a l'interès general per a reutilitzar edificis, recuperant-los del pèssim estat en el qual es trobaven i adequant-los a les necessitats contemporànies de la ciutat. En el context de la competitivitat urbana global, l'explotació del passat i la reconversió d'antics edificis en museus i centres culturals serveixen com un element diferenciador que influeix en l'atracció de fluxos de turistes i inversions.

Finalment, i en relació al paper que juguen els veïns/es en el procés de gentrificació, cal subratllar que aquests són actors fonamentals per legitimar aquest procés o, en canvi, confrontar-lo. Les seves postures i accions responen a interessos, conjuntures i visions diverses que les fan complexes i a vegades contradictòries. Els mètodes qualitius utilitzats en aquesta recerca ens ha permès aprofundir en les opinions, valoracions i percepcions del veïnat al voltant de les intervencions urbanes fetes al barri, així com, en les intenses transformacions socioeconòmiques que ha experimentat aquest en les dues darreres dècades. Al Casc Antic, el moviment veïnal, amb totes les seves veus, ha tingut un paper significatiu a l'hora de minvar els efectes de la gentrificació al barri. Tot i que el procés mostra clars símptomes clars d'avançar, el sentit de lloc i de pertinença de les persones que han participat en les reivindicacions veïnals per reclamar millores en les condicions de vida i un major benestar per als veïns és un element a tenir en compte per comprendre la configuració actual del barri del Casc Antic.

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2014). *Dades estadístiques*. <http://www.bcn.cat/estadistica/castella/dades/infbbarris/a2014/barri4.pdf> (consultat 14/12/2015).
- ANGUELOVSKY, Isabelle (2014). *Neighborhood as refuge. Community reconstruction, place remaking, and environmental justice in the city*. Cambridge: The MIT Press.
- ARIÑO, Antonio (2012). “La patrimonialización de la cultura y sus paradojas postmodernas”, dins: Carmelo LISÓN TOLOSANA [ed.]. *Antropología: horizontes patrimoniales*. València: Tirant Humanidades, p. 209-229.
- BONDI, Liz (1991). “Gender divisions and gentrification: a critique”. *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 16, núm. 2, p. 190-198.
- BONET, Jordi (2011). “Cuando cómo participar importa. Análisis de los impactos de la participación ciudadana en las políticas de regeneración del centro histórico de Barcelona”. *URBS. Revista de Estudios Urbanos y Ciencias Sociales*, núm. 1, p. 4-26.
- BONET, Jordi; Miquel PYBUS (2009). “Anàlisi comparativa dels casos d’estudi”, dins: Marc MARTÍ-COSTA; Marc PARÉS [ed.]. *Llei de Barris: cap a una política de regeneració urbana participada i integral?*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Escola d’Administració Pública de Catalunya i Direcció General de Participació Ciutadana, p. 63-111.
- BUTLER, Tim (2003). “Living in the bubble: gentrification and its ‘Others’ in North London”. *Urban Studies*, vol. 40, núm. 12, p. 2469-2486.
- BYRNE, Peter (2003). “Two Cheers for Gentrification”, *Georgetown Law Faculty*, núm. 930, p. 405-432.
- CÁCERES, Rafael DE (2006). “Born dead “Nacido muerto”: el patrimonio y los ciudadanos”. *Quaderns d’Arquitectura i Urbanisme*, núm. 265, p. 156-157.
- CASGRAIN, Antoine; Michael JANOSCHKA (2013). “Gentrificación y resistencia en las ciudades latinoamericanas. El ejemplo de Santiago de Chile”. *Andamios. Revista de investigación social*, vol. 10, núm. 22, p. 19-44.
- DELGADO, Manuel (2006). “El Forat de la vergonya”, *El País*, 10 d’octubre de 2006.
- (2008). “La artistización de las políticas urbanísticas. El lugar de la cultura en las dinámicas de reapropiación capitalista de la ciudad”, dins: *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica*, Universitat de Barcelona, 26-30 de mayo de 2008.
- EVANS, Graeme (2001). *Cultural Planning, an urban renaissance?* Liverpool: Routledge.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Miquel (2012). *Matar al Chino. Entre la revolución urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*. Barcelona: Virus.
- FREEMAN, Lance (2005) “Displacement or Succession? Residential Mobility in Gentrifying Neighborhoods”. *Urban Affairs Review*, núm. 40, p. 463-491.
- GAGGI, Massimo; Edoardo NARDUZZI (2011). *El fin de la clase media y el nacimiento de la sociedad de bajo coste*. Madrid: Lengua de Trapo.
- GARCÍA HERRERA, Luz; Neil SMITH; Miguel MEJÍAS VERA (2007). “Gentrification, displacement and tourism in Santa Cruz de Tenerife”. *Urban Geography*, vol. 28, núm. 3, p. 276-298.
- GARCÍA HERRERA, Luz Marina; Fernando SABATÉ BEL (2015). *Gentrificación urbana y desarrollo desigual*. Barcelona: Icaria.
- GLASS, Ruth (1964). *London: Aspects of change*. London: Centre for Urban Studies.
- GONZÁLEZ, Sara; Paul WALEY (2012). “Traditional retail markets: the new gentrification frontier?” *Antipode*, vol. 45, núm. 4, p. 965-983.
- HACKWORTH, Jason (2007). *The Neoliberal City, Governance, Ideology and Development in American Urbanism*. New York: Cornell University Press.
- HAMNETT, Chris (2003). “Gentrification and the Middle-Class Remaking of Inner London, 1961-2001”. *Urban Studies*, núm. 40, p. 2401-2426.

- HERNÁNDEZ CORDERO, Adrián (2015). *En transformación... Gentrificación en el Casc Antic de Barcelona*, Tesis doctoral presentada en el Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- HIERNAUX, Daniel (2012). "Los imaginarios urbanos: una aproximación desde los estilos de vida", dins: Alicia LINDÓN; Daniel HIERNAUX [ed.]. *Geografías de lo imaginario*, Barcelona-Mèxic: Anthropos Editores; UAM Iztapalapa, p. 87-105.
- JANOSCHKA, Michael (2011). "Geografías urbanas en la era del neoliberalismo. Una conceptualización de la resistencia local a través de la participación y la ciudadanía urbana". *Investigaciones Geográficas, Boletín del Instituto de Geografía, UNAM*, vol. 76, p. 118-132.
- JANOSCHKA, Michael; Jorge SEQUERA; Luis SALINAS (2013). "Gentrification in Spain and Latin America: a critical dialogue", *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 38, núm. 4, p. 1234-1265.
- LEES, Loreta (2008). "Gentrification and social mixing: towards an inclusive urban renaissance?" *Urban Studies*, vol. 45, núm. 12, p. 2449-2470.
- LEITNER, Helga; Jamie PECK; Eric SHEPPARD [ed.]. (2007). *Contesting neoliberalism: urban frontiers*, Nova York: The Guilford Press.
- LESTHAEGHE, Ron (1995). "The second demographic transition in Western Countries: an interpretation" dins: K.O. MASON; A.-M. JENSEN [ed.]. *Gender and family change in industrialised countries*. Oxford: Clarendon Press, p. 17-62.
- LEY, David (1986). "Alternative explanations of inner-city gentrification: a Canadian assessment". *Annals of the Association of American Geographers*, núm. 76 (4), p. 521-535.
- LÓPEZ-GAY, Antonio (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació poblacional de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1986). *El centro histórico como lugar para el conflicto*. Barcelona: Geocrítica, Universitat de Barcelona.
- LORENTE, Jesús (2008). "¿Qué es un barrio artístico? ¿Qué papel pueden desempeñar los museos en su desarrollo?" *AACA Digital*, núm. 2.
- MAS, María; Toni VERGER (2004). "Un forat de la vergonya al Casc Antic de Barcelona", dins: UNIÓN TEMPORAL D'ESCRIBES. *Barcelona marca registrada*. Barcelona: Virus, p. 308-317.
- MARCUSE, Peter (1985). "Gentrification, abandonment and displacement: connections, causes and policy responses in New York City". *Urban Law Annual, Journal of Urban and Contemporary Law*, núm. 28, p. 195-240.
- MASSEY, Joanne (2005). "The gentrification of consumption: a view from Manchester". *Sociological Research Online*, vol. 10, núm. 2.
- MAZER, Katie M.; Katharine N. RATKIN (2011). "The social space of gentrification: the politics of neighbourhood accessibility in Toronto's Downtown West". *Environment and Planning D*, vol. 9, núm. 5, p. 822-839.
- MIRALLES, Enric; Benedetta TAGLIABUE (1995). *Work in progress=estado de las obras*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- MONNET, Nadja (2002). *La formación del espacio público. Una mirada etnológica sobre el Casc Antic de Barcelona*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- OGDEN, Philip E.; Ray HALL (2004). "The second demographic transition, new household forms and the urban population of France during the 1990s". *Transactions of the Institute of British Geographers*, núm. 29, p. 88-105.
- OLIVES PUIG, Josep (1968). "Sant Cugat del Rec: aportación al estudio de la deterioración urbana en el casco antiguo de Barcelona". Tesis de llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- ORTIZ, Anna (2004). "Ús i apropiació de la Via Júlia i la rambla del Raval de Barcelona des d'una perspectiva de gènere", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 44, p. 89-108.
- ORTIZ, Anna; Maria Dolores GARCIA RAMON; Maria PRATS (2004). "Women's use of public space and sense of place in the Raval (Barcelona)". *Geojournal*, núm. 61, p. 219-227.

- PECK, Jamie (2010). *Constructions of neoliberal reason*. Oxford: Oxford University Press.
- PORTER, Michael (1995). "The competitive advantage of the inner city". *Harvard Business*, núm. 3, p. 55-71.
- RENÉ, Renaud (2013). "Rehabilitación urbana y gentrificación en el barrio de Chueca: la contribución gay". *Revista latino-americana de geografía e género*, vol. 4, núm. 1, p. 114-124.
- RÉRAT, Patrick; Ola SÖDERSTRÖM; Etienne PIGUET (2010). "New Forms of Gentrification: Issues and Debates". *Population, space and place*, núm. 16, p. 335-343.
- ROTHENBERG, Tamar (1995). "And she told two friends: lesbians creating urban social space", dins: David BELL; Gill VALENTINE [ed.]. *Mapping desire: geographies of sexualities*. Londres: Routledge, p. 165-181.
- SCOTT, Allen J. (2000). *The cultural economy of cities*. Londres: Sage Publications.
- SEQUERA, Jorge (2015). "A 50 años del concepto de gentrificación". *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XX, núm. 1127.
- SLATER, Tom (2009). "Missing Marcuse: on gentrification and displacement". *City*, vol. 13, núm. 2-3, p. 293-311.
- SMITH, Neil (2001). "Nuevo globalismo, nuevo urbanismo". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 38, p. 15-32.
- (2005). "El redimensionamiento de las ciudades: la globalización y el urbanismo neoliberal", dins: David HARVEY; Neil SMITH [ed.]. *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Barcelona: MACBA, p. 59-78.
- (2012). *La nueva frontera urbana. Ciudad revanchista y gentrificación*. Madrid: Traficantes de sueños.
- TABAKMAN, Elisa (2001). "El Casc Antic de Barcelona: actuación urbanística o *limpieza social*?" *Scripta Nova*, núm. 94 (67)
- THEODORE, Nik; Jamie PECK; Neil BRENNER (2009). "Urbanismo neoliberal: la ciudad y el imperio de los mercados". *Temas sociales*, núm. 66, p. 1-11.
- ZUKIN, Sharon (1989). *Loft living: culture and capital in urban change*. New Jersey: Rutgers University Press.
- WACQUANT, Loïc (2013). *Los condenados de la ciudad. Gueto, periferia y Estado*. Buenos Aires: Siglo XXI.